

تأثیرات بحران کرونا بر جامعه و سبک زندگی در روسیه (بررسی تحولات در حوزه‌های فرهنگ و هنر، آموزش، ارتباطات اجتماعی و رسانه‌های جمعی)

علی اخوان

دانشجوی دکتری مطالعات روسیه دانشگاه تهران.

نام نویسنده مسئول:

علی اخوان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۲

چکیده

شیوع ویروس کرونا در جهان، مشکلات عدیده‌ای را به بار آورد. از ۳۱ دسامبر سال ۲۰۱۹ که در ووهان چین، این ویروس برای اولین بار کشف شد جهانیان با نگرانی موضوع را به دقت پیگیری کردند چراکه این مساله می‌توانست ضربات سنگینی به برنامه‌های اقتصادی کشورها وارد سازد. زمانی که این ویروس به شکل لجام‌گسیخته در جهان گسترش می‌یافت کشورها تمام تلاش خود را به کار گرفتند تا ضررهای اقتصادی برآمده از همه‌گیری ویروس کرونا را به حداقل برسانند. در واقع مهم‌ترین دستور کار دولت‌ها بعد از اتخاذ اقدامات برای توقف شیوع این ویروس، کاهش ضررهای اقتصادی برآمده از گسترش آن بود اما کمتر توجهی به ابعاد معنایی و روحی جوامع شد. در کنار ضررهای مادی که گسترش این ویروس به بار آورد آسیب‌های فراوان روحی فردی و اجتماعی بر بدنه‌ی جوامع، عارض شد. توجه به این جنبه نیز برای دولت‌ها ضروری است و برای درک اهمیت آن لازم است تا وضعیت کنونی را بازنمایی کنیم. از ۳۱ ژانویه سال ۲۰۲۰، دو مورد ابتلا به ویروس کرونا در روسیه کشف شد و همین موضوع سرآغازی برای تغییرات و تحولات اساسی در جامعه‌ی روسیه شد. عملاً گستره‌ی وسیعی از ابعاد زندگی فردی و اجتماعی در این کشور تحت تأثیر قرار گرفت و در نتیجه، این بحران ابعاد روحی و روانی جامعه‌ی روسیه را نیز تحت تأثیر قرار داد. مطالعه‌ی نمونه‌ی روسیه می‌تواند درک زیادی از حوزه‌های عمومی جهان به‌دست دهد. در این پژوهش به این پرسش پاسخ خواهیم داد که تحولات در چه حوزه‌هایی باعث بیشترین تأثیر بر جامعه‌ی روسیه شد؟ در پاسخ، با استفاده از روش کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با رجوع به مدارک و اسناد کتابخانه‌ای و پژوهش‌های موجود صورت گرفته به بازنمایی وضعیت موجود در روسیه خواهیم پرداخت. فرض بر این است که شیوع ویروس کرونا در روسیه، گستره‌ی وسیعی از ابعاد زندگی اجتماعی و فردی را متأثر ساخت و تغییرات به وجود آمده و شوک برآمده از آن باعث شد تا این بحران بر جنبه‌های روانی جامعه‌ی روسیه، تأثیرات مخربی بر جای بگذارد. مهم‌ترین تحولات که منجر به متأثر شدن روان جمعی شدند در حوزه‌های فرهنگی و هنری، آموزشی، ارتباطی و رسانه‌ای رخ دادند که هر یک به‌گونه‌ای بر روان عمومی جامعه‌ی روسیه تأثیر نهادند.

واژگان کلیدی: کرونا، فدراسیون روسیه، فرهنگ، آموزش مجازی، تأثیرات روانی.

مقدمه

گسترش و شیوع یک بیماری در سطح وسیع پدیده‌ی جدیدی در تاریخ جهان نیست. حافظه‌ی تاریخی مردم دنیا سرشار از بحران‌های متعدد و بلایای طبیعی است که هر کدام به نوعی منجر به شکل گرفتن تجربه‌ی تاریخی تلخ و دستیابی به ابزارها و راه‌های مدیریت بحران شده‌اند. از اواخر سال ۲۰۱۹ جهان با بحران کم‌سابقه‌ی کرونا^۱ مواجه شد که به دلایل متعدد از تجربیات تاریخی جهان متمایز بود و به‌گونه‌ای باعث شوک و غافلگیری جهانیان شد. برای درک بهتر این ماجرا لازم است تا نگاهی تاریخی به ماجرا داشته باشیم و از این دریچه، مساله‌ی کرونا را مورد تجزیه و تحلیل قرار دهیم.

جامعه جهانی در طول تاریخ و قبل از بروز بحران کرونا با بیماری‌هایی همچون طاعون در سده‌های میانی، آنفولانزای اسپانیایی در قرن بیستم و بسیاری از بیماری‌های دیگر دست و پنجه نرم کرده بود اما مقیاس کرونا در سطح میان‌قاره‌ای و گسترش وسیعی که در جهان یافت، بحران برآمده از شیوع این ویروس را متمایز کرده است. (Горлова, Решетникова, 2021: 138-139) برای درک بهتر تأثیر پاندمی^۲ بر فرهنگ، نگاهی به وضعیت اروپا در زمان شروع ویروس طاعون قابل توجه است. در قرن چهاردهم و پانزدهم میلادی در اروپا ویروس طاعون به شکل اپیدمی^۳ گسترش یافت و به‌عنوان یک شوک فرهنگی^۴ در حافظه‌ی اروپا باقی ماند. این بیماری، ذهنیت اروپاییان را برای ورود به قرن پیش روی خود تغییر داد. به شکل خلاصه این اپیدمی را این‌گونه می‌توان شرح داد: در آغاز قرن چهاردهم در اروپا سال‌های کم بارش و بی‌محصول، پشت سر هم می‌آمدند و می‌رفتند. اروپا در مصاف با جنگ‌های صد ساله ادامه‌دار، همه‌گیری جذام، آبله، پلاگر، دچار سرما، تغییرات آب و هوایی و گرسنگی شد. یک سوم جمعیت اروپا تلف شدند و این تلفات بیشتر در اماکنی بود که اجتماعات مردمی فراوانی در آن حضور داشتند مانند شهرها، کلیساها، دانشگاه‌ها، صومعه‌ها، خانواده‌های پادشاهی و نزدیکان آن‌ها، خانواده‌های بزرگ، صنعتگران و دهقانان. کسانی که از آن مهلکه گریختند یا خود را در قرنطینه محبوس کردند نجات یافتند مانند پاپ کلمنت ششم^۵ که به‌عنوان حامی هنر نیز شناخته می‌شود. تأثیرات شیوع ویروس طاعون در فرهنگ اروپا دهشتناک بود. وحشت تمام اروپا را فرا گرفت و تأثیرات زیادی بر روانشناسی مردم نهاد. این فضا بر مذهب و ملی‌گرایی نیز تأثیر نهاد و سرآغازی برای شکل‌دهی به تحولات قرون بعدی شد. از تأثیرات دیگر این اپیدمی می‌توان به فروپاشی اقتصادی، قطع ارتباط بین شهرها و نابودی بسیاری از مناطق مسکونی اشاره کرد. همچنین توزیع مجدد ثروت در اروپا به‌دلیل گسترش غارت و دزدی باعث تحول در طبقات شد. پدیده‌های فرهنگی سنتی تغییر یافتند و سبک‌های جدید جایگزین آن‌ها شدند چرا که بسیاری از افراد تأثیرگذار فرهنگی علی‌الخصوص در شهرها، دانشگاه‌ها و صومعه‌ها از بین رفتند. (Кравчик, 2020: 155)

در عصر حاضر، جهان پیشرفت‌های قابل توجهی در حوزه‌های مختلف از جمله اقتصادی داشته است. پیشرفت تکنولوژی باعث شد تا راه‌های برون‌رفت از بحران برای جوامع تسهیل شود اما وسعت و متاثر شدن حوزه‌های مختلف از آن باعث تمایز بنیادین آن با نمونه‌های قبلی این بحران شده است. افزون بر این، آگاهی عمومی علی‌رغم تمامی نکات مثبت آن، باعث ایجاد استرس و ترس همگانی شده است.

تأثیرات گسترش این ویروس به حدی بود که می‌توان قرن جاری را به دو بخش «قبل از کرونا» و «با کرونا» تقسیم کرد. متأسفانه هنوز نمی‌توان گفت که به مرحله‌ی «پسا کرونا» رسیده‌ایم. تغییراتی که این ویروس در حوزه‌های مختلف جوامع معاصر ایجاد کرد پر شمار بودند. در زمانی که مردم با کرونا زندگی می‌کنند در تمامی کشورهای جهان احساسات مشترکی وجود دارند که هر کدام به نحوی بر زندگی فردی و اجتماعی افراد تأثیر می‌گذارند. از این احساسات می‌توان به ترس از ابتلا به بیماری، دچار شدن به مشکلات اقتصادی و معیشتی، مرگ، از دست دادن عزیزان و... اشاره کرد. (Горлова, Решетникова, 2021: 138-139)

¹ Coronavirus / Кронавирус

² Pandemic / Пандемия

³ Epidemic / Эпидемия

⁴ Clement VI

⁵ Cultural Shock / Культурный шок

پیامدهای ویروس کرونا جنبه‌های متفاوتی از زندگی فردی و اجتماعی جوامع را در بر گرفت. یکی از مسائل مهمی که توجه به آن ضروری است مسأله‌ی ضربات برآمده از گسترش کرونا بر ابعاد روحی و روانی جوامع است. مسأله‌ی کرونا باعث شد تا همگرایی بین دانشمندان جهان نه تنها در حوزه درمانی و اپیدمیولوژی بلکه در حوزه‌های اجتماعی و روانشناسی برای کاهش عواقب مخرب شیوع این بیماری ضرورت یابد. بر همین اساس لازم است تا منابع موجود و ظرفیت‌های حوزه‌های مختلف علمی در بستر همگی ویروس کووید-۱۹ در این راستا به کارگیری شوند. مهمترین جنبه‌های گذار فرهنگی، مبنای اجتماعی و روانشناسی دارد که اشکال مختلف رفتارهای فردی در شرایط اضطراب عمومی را منعکس می‌کند. (Leontieva, Shkarina. 2020: 27)

در کنار شرایط اضطراب عمومی که همه‌گیری ویروس کرونا برای جوامع پدید آورد، تغییرات لازم‌الاجرا در سبک زندگی نیز به روان جامعه آسیب فراوانی وارد کرد. مردمی که زمانی براحتی در محیط‌های عمومی به روابط اجتماعی خود می‌پرداختند به یکباره مجبور شدند که تمامی روابط خود را محدود سازند و در قرنطینه خود را محبوس کنند تا از گزند ویروس کرونا در امان باشند. مطالعه‌ی موردی جامعه‌ی روسیه از این حیث قابل اهمیت است که در وهله‌ی اول درک صحیحی از تجربیات روسیه به‌دست می‌دهد و در وهله‌ی دوم کمک می‌کند تا تجربیات این کشور را به جوامع دیگر تسری و تعمیم دهیم و فرمول دقیق‌تری از تأثیر بحران‌های این‌چنینی بر جوامع دست یابیم.

شرایطی که به‌دلیل همه‌گیری ویروس کرونا در روسیه و در جهان پدید آمد در نوع خود چالشی جدید و بی‌سابقه بود که اقشار مختلف جوامع و در این مورد خاص روسیه را تحت تأثیر خود قرار داد. این همه‌گیری بسیاری از برنامه‌های اقتصادی، فرهنگی، آموزشی و سیاست‌های اجتماعی را با اختلال مواجه ساخت. بسیاری از منابعی که می‌توانستند در مسیر دیگری صرف شوند برای مقابله با این پدیده نوظهور بسیج شدند. برخی از پژوهشگران این ویروس را اولین چالش مهم قرن بیست و یکم تلقی می‌کنند که تهدیدات بسیاری را نه تنها برای سلامت جسمی مردم بلکه برای زندگی اجتماعی به دنبال خواهد داشت. در این خصوص، مقرراتی که برای جلوگیری از گسترش بیماری وضع شدند اولویت‌های مردم را در سبک زندگی خویش به شکل بنیادین و محسوس تغییر دادند. (Касьянов и другие, 2021: 35) در این پژوهش به این پرسش پاسخ خواهیم داد که تحولات در چه حوزه‌هایی باعث بیشترین تأثیر بر جامعه‌ی روسیه شد؟ در پاسخ، با استفاده از روش کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با رجوع به مدارک و اسناد کتابخانه‌ای و پژوهش‌های موجود صورت گرفته به بازنمایی وضعیت موجود در روسیه خواهیم پرداخت. فرض بر این است که شیوع ویروس کرونا در روسیه، گستره‌ی وسیعی از ابعاد زندگی اجتماعی و فردی را متأثر ساخت و تغییرات به وجود آمده و شوک برآمده از آن باعث شد تا این بحران بر جنبه‌های روانی جامعه‌ی روسیه، تأثیرات مخربی بر جای بگذارد. مهمترین تحولات که منجر به متأثر شدن جامعه شدند در حوزه‌های فرهنگی و هنری، آموزشی، ارتباطی و رسانه‌ای رخ دادند که هر یک به‌گونه‌ای بر روان عمومی جامعه‌ی روسیه تأثیر نهادند.

ویروس کرونا و پیامدهای اجتماعی ناشی از گسترش این ویروس به نوبه‌ی خود یکی از موضوعات جدیدی است که در فضای پژوهشی مورد توجه محققین قرار گرفته است و به همین دلیل تاکنون فعالیت‌های پژوهشی نسبتاً کمی راجع به این موضوع صورت گرفته است. زمانی که قلمروی موضوعی پژوهش با مسأله‌ی تأثیرات روانی بر جامعه در قلمروی مکانی روسیه و قلمروی زمانی سال ۲۰۲۰ تا ۲۰۲۲ محدود شود ابعاد جدیدی حاصل می‌گردد که تاکنون به آن به شکل عمیقی پرداخته نشده است. اما به‌طور کلی می‌توان به پژوهش‌هایی در این خصوص اشاره داشت که به موضوع مقاله‌ی حاضر یاری می‌رسانند که در ادامه به ذکر نمونه‌هایی از آن‌ها خواهیم پرداخت.

والری کاسیانف^۶ و همکارانش در مقاله‌ای تحت عنوان «پاندمی به‌عنوان تراژدی اجتماعی جمعیت روسیه؛ بررسی نظام نابرابری»^۸ به بررسی تبعات گسترش ویروس کرونا در جامعه‌ی روسیه می‌پردازند. در این مقاله این موضوع مورد بحث قرار می‌گیرد که ویروس کرونا و گسترش آن، حوزه‌های مختلف زندگی جامعه‌ی روسیه را تحت تأثیر قرار داده و تضادهای اجتماعی موجود را تشدید و در نهایت تصویر آشکاری از یک سیستم نابرابر را منعکس کرده است. این نابرابری‌ها در حوزه‌های مختلف اقتصادی، فرهنگی، جنسیتی و... مشهود و ملموس است.

⁶ CoronaVirus Disease 2019 (COVID-19) / Кронавирусная инфекция 2019 года (Ковид-19)

⁷ Valery Kasyanov / Валерий Касьянов

⁸ Пандемия как социальная трагедия для российского населения: Обострение системы неравенств

مقاله‌ی دیگری که اشاره به آن خالی از لطف نیست «سلامت ذهنی در دوران قرنطینه‌ی کووید-۱۹ در پنج کشور»^۹ نام دارد که توسط بدویا کاردونا^{۱۰} و همکارانش نگاشته شده است. آن‌ها در این مقاله بر ضرورت نظارت بر سلامت روان در میان گروه‌های آسیب‌پذیر در دوران قرنطینه به‌منظور طراحی برنامه‌های پیشگیرانه تأکید دارند. این مقاله به توصیف، مقایسه و تجزیه و تحلیل ارتباط کووید-۱۹ با استرس جمعی، راهبردهای مقابله‌ای و تنظیم هیجانی در طول قرنطینه در کشورهای مختلف می‌پردازد. روش تحقیق در این مقاله به شکل پرسشنامه‌ای بوده که در آن ۱۱۷۹ نفر از کشورهای کلمبیا، برزیل، مکزیک، ایتالیا و اسپانیا شرکت کردند. این مطالعه از این حیث دارای اهمیت است که نتایج آن برای نمونه‌های دیگر از جمله روسیه نیز تعمیم‌پذیر است.

عنوان مقاله‌ی دیگری که به نتایج پژوهش حاضر یاری می‌رساند «پدیده‌ی تنهایی و ترس ناشی از تهدید رسانه‌های جمعی در شرایط همه‌گیری کووید-۱۹»^{۱۱} است که توسط یلنا ماکاروا^{۱۲} و همکارانش به انتشار رسیده است. نقطه‌ی تمرکز این مقاله، تأثیر رسانه‌های جمعی و اخبار منتشر شده از آن‌ها در ارتباط با کووید-۱۹ بر روان اجتماعی است. همچنین در این مقاله، شبکه‌های اجتماعی و نوع اخبار منعکس شونده از آن‌ها از جعلی تا صحیح مورد ارزیابی و تحلیل قرار می‌گیرند. نویسندگان در این مقاله ابزاری برای پیشگیری از اختلالات روانی ناشی از همه‌گیری پیشنهاد می‌دهند.

مقاله‌ی دیگری که توجه به آن لازم است «خودکشی در همه‌گیری کووید-۱۹»^{۱۳} نام دارد. در این مطالعه، وسالود روزانف^{۱۴} و همکارانش اطلاعات پزشکی قانونی سن‌پترزبورگ از سال ۲۰۱۶ تا ۲۰۲۰ از موارد خودکشی را مورد بررسی قرار دادند. در این مطالعه، نویسندگان بر ضرورت پیشگیری از گسترش خودکشی در دوران همه‌گیری ویروس کرونا تأکید دارند.

نظریه‌ها و تئوری‌های مربوط به تأثیرات گسترش ویروس کرونا بر سلامت روانی به دلیل جدید بودن موضوع دارای گستره‌ی وسیعی نیست و طیف محدودی از مقالات به آن پرداخته‌اند. یکی از تعاریف و توصیفات مناسب موجود در این زمینه از طرف سازمان بهداشت جهانی ارائه شده است و شفیق خان^{۱۵} و همکارانش در مقاله‌ی «تأثیرات روانی پاندمی کووید-۱۹ بر گروه‌های مختلف»^{۱۶} به توصیف آن می‌پردازند. «سازمان بهداشت جهانی»^{۱۷}، سلامتی روان را شاخه‌ای از سلامتی معرفی می‌کند که در آن، فرد توانایی‌های لازم جهت مبارزه با عوامل استرس‌زای زندگی در مشارکت با سایر اعضای اجتماع را می‌شناسد که شامل شش عنصر زیربنایی روان‌شناختی از قبیل پذیرش خود، اهمیت وی در زندگی، استقلال، روابط سالم با دیگران، تسلط بر محیط و رشد شخصی است. موضوعات مربوط به سلامت روان به دلیل ترس از بیماری یا ترس از مرگ ناشی از ابتلا به ویروس کرونا، اکنون یکی از مهم‌ترین نگرانی‌های سلامت عمومی در سراسر جهان است. در حال حاضر، بسیاری از مردم دنیا از افزایش اضطراب، خشم، سردرگمی و علائم روانی ناشی از شوک گسترش ویروس کرونا رنج می‌برند. مطالعات نشان داده‌اند که در شرایط کنونی، فاصله‌گذاری اجتماعی، قرنطینه، شکاف‌های اجتماعی و اقتصادی ناشی از گسترش ویروس و اطلاعات جعلی (به‌ویژه در شبکه‌های اجتماعی) از جمله عوامل اصلی غم و اندوه غیرمعمول، ترس، ناامیدی، احساس درماندگی، تنهایی و اضطراب هستند. در موارد حاد ممکن است باعث تحریک تفکرات راجع به خودکشی و در مواردی منجر به اقدام برای خودکشی و انجام این فعل نیز شود. علاوه بر این، خشونت‌های خانگی در زمان قرنطینه بالا رفته و زنان از فشارهای روانی زیادی رنج می‌برند. (Khan & others, 2020: 380-381)

بحث و بررسی

تاریخ روسیه سراسر فراز و فرود بوده و در جای جای آن می‌توان نگاه‌های مختلفی به انسان و هویت وی را مترصد شد. در برهه‌ای از تاریخ روسیه به مردم به دید رعیت و برده نگریسته می‌شد و تزارهای که بر آن‌ها حکم می‌راندند به نوعی نماینده‌ی خدا

⁹ Mental health during the COVID-19 quarantine in five countries

¹⁰ Bedoya Cardona

¹¹ Phenomena of Loneliness and Fear Caused by the Mass Media Threat in the Situation of COVID-19 Pandemic.

¹² Елена Макарова / Elena Makarova

¹³ Suicides in the COVID-19 pandemic - Are we well informed regarding current risks and future prospects?

¹⁴ Vsevolod Rozanov / Всеволод Розанов

¹⁵ Khan, K. S

¹⁶ The mental health impact of the COVID-19 pandemic across different cohorts

¹⁷ World Health Organization (WHO) / Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ)

و مسیح بر خلق بودند. لذا هرگونه که می‌خواستند از مردم بهره‌کشی می‌کردند. این وضعیت تا سالیان دراز ادامه‌دار بود تا این‌که استبداد رژیم تزاری مردم را به تنگ آورد و انقلاب اکتبر رخ داد. در رژیم کمونیستی و تحت حکومت بلشویک‌ها، هویت و انسان نیز بر اساس انگاره‌های مارکسیسم^{۱۸} و لنینیسم^{۱۹} شکل گرفت که ارزش انسان را به بهره‌وری و تولید آن می‌دانستند. در دوران شوروی با تمام ظرفیت از مردم بهره‌کشی شد و کارگران حق هیچ‌گونه اعتراضی را نداشتند. این وضعیت در دوران استالین^{۲۰} بیش از همه‌ی ادوار مشهود است. پس از فروپاشی اتحاد شوروی و در روسیه‌ی جدید نیز نگاه به انسان تغییر شگرف و سترگی نکرد و همان وضع سابق ادامه یافت.

کاملاً مشخص است که در نگاه نخبگان روسی، اقتصاد بر حیات معنوی انسان، مقدم است. موضع فلسفی روسیه به دیدگاه مسیحیت نسبت به انسان (که به انسان ساحت قدسی می‌بخشد) گره نخورده است بلکه بالعکس؛ موضع فلسفی روسیه در این مساله به جهان‌بینی آمریکایی نزدیک است که ارزش انسان را به توانایی‌های وی برای کسب درآمد پیوند می‌زند. از اینجا می‌توان نتیجه گرفت که نگاه به انسان در طبقه‌ی حاکم روسیه در بستر شیوع ویروس کرونا نیز اصول سرمایه‌داری را مقدم بر ارزش مطلق انسانی می‌انگارد. تحلیل عملکرد نخبگان روسی در شرایط کرونایی، مطلق بودن سرمایه و نسبییت انسان در اولویت‌ها را نشان می‌دهد. (Гентер, Китов, 2020: 111)

با در نظر داشتن موارد مطرح شده می‌توان به این نتیجه دست یافت که در زمان بروز بحران طبیعتاً اولین چیزی که حفظ و پاسداشت آن ضروری می‌نماید مسائلی است که به عینیت و مادیت مربوط می‌شوند و نه موضوعات شهودی و معنوی؛ لذا در این شرایط، ابعاد روحانی انسان مغفول واقع می‌شود. زمانی که ویروس کرونا جوامع را درنوردید نیز این موضوع کاملاً عیان بود و براحتی می‌توان دریافت که اصالت و اولویت پدیده‌های ملموس در این شرایط غیر قابل انکار است. البته حفظ جان انسان‌ها در این شرایط نیز اولویت داشت اما نه به خاطر ابعاد روانی، بلکه بیشتر به خاطر پرهیز از ضربات جبران‌ناپذیر اقتصادی که باز هم اصالت و اولویت پدیده‌های ملموس را اثبات می‌کند.

در شرایط همه‌گیری ویروس کرونا، دولت‌ها به سرعت به تهدیدات بیولوژیکی و نگرانی‌های اقتصادی واکنش نشان دادند اما تلاش‌های مختصری برای سلامت ذهنی جمعیت عمومی که جنبه‌ی مهمی از سلامت محسوب می‌شود صورت گرفت. علاوه بر این، مشخص است که تجربه‌ی قرنطینه می‌تواند تأثیراتی را بر سلامتی روحی افراد داشته باشد. پیچیدگی همه‌گیری ویروس کرونا و شرایط اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در هر کشور که تفاوت‌های زیادی با یکدیگر در محدودیت‌ها، قوانین، مدیریت بحران، منابع موجود، نوع درمان، تعداد ابتلا و فوت، بیکاری ناشی از کرونا و... وجود دارد ما را دچار سردرگمی درباره‌ی میزان تأثیرات روانشناختی محدودیت‌های کرونایی می‌کند. (Bedoya Cardona & others, 2021: 66)

البته در شرایط کرونایی، بشر پیشرفت‌های قابل توجهی در حوزه‌های مختلف تکنولوژی کسب کرد و بیشتر این پیشرفت‌ها در این راستا بود که خسارات ناشی از گسترش این ویروس به حداقل رسانده شود. درست است که پیشرفت تکنولوژی و فراگیری استفاده از آن در میان مردم به‌طور کلی امری مثبت تلقی می‌شود اما ذکر این نکته ضروری است که این پیشرفت‌ها باعث بروز تحولات در شخصیت افراد و سبک زندگی جوامع می‌شود و این تغییرات می‌توانند آثار منفی را برجای بگذارند. اولین تأثیر منفی که می‌توان به آن اشاره داشت عدم تأمین نیازهای روحی و روانی افراد است.

بیماری کرونا فراگیری استفاده از تکنولوژی را در میان مردم جهان تسریع بخشیده است. این موضوع فقط سطح مهارت افراد را دچار تغییر نمی‌کند بلکه نوع شخصیت افراد را نیز با تحول و استحاله مواجه می‌سازد. قرابت، دوری، لمس شدن، لمس کردن و... برای روحیات انسان دارای اهمیت اساسی هستند. روابط انسانی در بستری که حضور فیزیکی وجود دارد با این روابط در بستری که فاقد این مولفه است تفاوت معناداری دارد. (Smith, 2020: 64)

در این میان عوامل متعدد و متکثری وجود دارند که در شکل‌دهی، تغییر و آسیب به روان جمعی موثرند. از این عوامل می‌توان به فرهنگ و هنر، آموزش، ارتباطات اجتماعی و رسانه‌های جمعی اشاره‌ی جدی داشت. البته درست است که عوامل بیشتری در این موضوع دخیلند اما قلمروی موضوعی پژوهش حاضر این چهار جنبه را مورد تحلیل و ارزیابی قرار خواهد داد.

¹⁸ Marxism / Марксизм

¹⁹ Leninism / Ленинизм

²⁰ Joseph Vissarionovich Stalin / Иосиф Виссарионович Сталин

فرهنگ و هنر

یکی از بزرگترین ضربات کرونا به سلامت روان افراد جامعه، کمرنگ شدن ارتباط آنان با ساختارهای فرهنگی بود. مردمی که بخش زیادی از وقت خود را به تفریح در مجموعه‌های فرهنگی مثل سینما، تئاتر، موزه، باشگاه‌های ورزشی، کنسرت‌ها و... می‌گذراندند اکنون مجبور بودند که زمان خود را در قرنطینه و به دور از اجتماعی که روزی در آن فعالانه و آزادانه حضور داشتند، بگذرانند. البته رفته رفته این محدودیت‌ها کمتر اجرا می‌شد اما به‌طور کلی می‌توان گفت که ارتباط مردمی با بخش فرهنگ دچار آسیب جدی شد. برای رفع این مشکل نیز تدابیری اندیشیده شد اما به هیچ روی گزینه‌های جایگزین نتوانستند خلأ حضور فیزیکی مردمی را برای ارتباط با بخش فرهنگ پر کنند.

پنجاه و پنج روز پس از گسترش ویروس در فدراسیون روسیه، اقدامات مقابله با ویروس کرونا در مسکو گسترش یافت و قرنطینه برای شهروندان مسن و افراد دارای بیماری مزمن وضع شد. مراکز تجاری، تفریحی، فرهنگی و ورزشی بسته شدند. (May, 2020: 22) همه‌گیری ویروس کرونا، ضربات سنگینی به بدنه‌ی صنایع فرهنگی وارد کرد. در زمانی که برای جلوگیری از گسترش بیماری، سیاست قرنطینه پیش گرفته شد برای جبران خسارات و پر کردن خلأ محصولات فرهنگی، محصولات جدید با محتوای برخط تولید شدند که از طریق اینترنت در اختیار مصرف‌کنندگان قرار می‌گرفتند. فعالیت فرهنگی به شیوه‌ی مجازی امتیازاتی دارد که راحتی و هزینه کمتر از جمله‌ی آنهاست. در مقابل، تاثیراتی که فعالیت‌های حضوری دارند در شیوه‌ی مجازی کمرنگ می‌شوند. به همین دلیل درباره‌ی قابلیت این ابزار در تأمین نیازهای فرهنگی در جوامع مدرن، تشکیک وجود دارد. (Плещенко, 2020: 1)

آموزش

محدودیت‌های کرونایی برای جلوگیری از افزایش شمار مبتلایان و تلفات ناشی از ابتلا به این ویروس و مهار شیوع افسارگسیخته‌ی آن اجرایی شدند. در فدراسیون روسیه، این محدودیت به شکل مرحله‌ای به اجرا در آمد. آموزش از راه دور در مدارس و دانشگاه به شکل دستوری آغاز شد. فعالیت روزانه‌ی دانشجویان و دانش‌آموزان در دانشگاه‌ها و مدارس تبدیل به فعالیت خانگی شد. سختی‌های کار با سامانه‌های آموزش مجازی، سازگاری با شرایط جدید، ضرورت ارتباط با اساتید و دانشجویان، محدودیت در ارتباطات اجتماعی و همچنین نزدیکی و بستگان نمی‌توانستند بر عملکرد و شرایط روحی دانشجویان تأثیر منفی نگذارند. (Сысова и другие, 2020: 379)

دانشجویان و اساتید دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و همچنین دانش‌آموزان و معلمان مدارس، از گروه‌هایی بودند که شیوع ویروس کرونا بر فعالیت آنان تأثیرات جدی نهاد. به دلیل گسترده بودن تکنولوژی در عصر حاضر و دسترسی عمومی به ابزارهای ارتباطی، فعالیت نهادهای آموزشی به‌طور کل قطع نشد اما شکل و ماهیت آن دچار تحولات عدیده و چشمگیر شد که سازگاری با شیوه‌های جایگزین، نیاز به صرف انرژی و زمان زیادی داشت و همین مساله مشکلات فراوانی را برای گروه‌های درگیر ایجاد کرد. در روسیه نیز از ابتدای همه‌گیری تدابیری از سوی دانشگاه‌ها اندیشیده شد و نوع فعالیت دانش‌آموزان و دانشجویان به شکل مجازی و از راه دور^{۲۱} ادامه یافت.

در فدراسیون روسیه، بستر ملی آموزش باز با حمایت وزارت آموزش و علوم روسیه توسعه داده شده است. این بستر مجازی در دانشگاه‌هایی همچون دانشگاه دولتی مسکو به نام لامانوسف^{۲۲}، دانشگاه پلی‌تکنیک پتر کبیر در سن‌پترزبورگ^{۲۳}، دانشگاه دولتی سن‌پترزبورگ^{۲۴}، دانشگاه پژوهش‌های ملی تکنولوژی^{۲۵}، دانشگاه پژوهش‌های ملی مدرسه عالی اقتصاد^{۲۶}، مؤسسه فیزیک و

²¹ Distance learning / Дистанционное обучение

²² Moscow State University / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова

²³ Peter the Great St. Petersburg Polytechnic University / Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого

²⁴ Saint Petersburg State University / Санкт-Петербургский государственный университет

²⁵ National University of Science and Technology (MISiS) / Национальный исследовательский технологический университет МИСиС

²⁶ Higher School of Economics / Высшая школа экономики

تکنولوژی مسکو^{۲۷}، دانشگاه فدرال اورال به نام یلتسین^{۲۸} و دانشگاه پژوهش‌های ملی ایتمو^{۲۹} استفاده می‌شود. (Bayer, Churaev, 2021: 67)

البته لازم به ذکر است که در ابتدای همه‌گیری حرکت به سمت آموزش مجازی با جدیت بیشتری دنبال شد اما رفته رفته با توجه به شرایط کرونایی حاکم بر کشور، در برخی مواقع شکل حضوری آموزش اجرایی می‌شد. به‌طور کلی آموزش مجازی چالش‌های زیادی با خود به همراه داشت که لازم است به آن پرداخته شود.

به‌طور کلی، آموزش از راه دور نیاز به صرف وقت بیشتری برای بازدهی همسان با شیوه سنتی دارد. علاوه بر این، این سبک از آموزش برای سلامت چشم‌ها نیز مضراتی دارد. محیط خانه به لحاظ امکانات آموزشی محدود است. معلمان در این شیوه با مشکلاتی از قبیل عدم دریافت بازخورد کافی برای ارزیابی آموزشی و عدم امکان به‌کارگیری تمام مهارت‌های تدریس روبرو هستند. برخی دانش‌آموزان نیز با مشکل فقدان انگیزه‌ی کافی برای شرکت در کلاس‌های مجازی روبرو می‌شوند. همچنین در محیط خانه، امکان تمرکز کافی بر محتوای آموزشی وجود ندارد. (Lyubomirova, 2020: 86)

ارتباطات اجتماعی:

قبل از شیوع ویروس کرونا آزادی مردم جهان نسبت به پس از گسترش این ویروس از سطح بسیار بالاتری برخوردار بود. مردم آزادانه در شهرها تردد می‌کردند و تا هر ساعت از شبانه روز که می‌خواستند به معاشرت و تفریح و کار می‌پرداختند. به یکباره محدودیت‌های قرنطینه‌ای وضع شد و ادامه‌دار بودن آن باعث شد تا اعتراضات زیادی برانگیخته شود. البته هر کشوری متناسب با سبک مقابله با بحرانی که دارد نسبت به شیوع این ویروس به‌گونه‌ای متفاوت برخورد کرد. برخی کشورها مانند چین قرنطینه‌های سنگین علی‌الخصوص در شهر ووهان چین را به اجرا گذاشتند اما برخی دیگر از کشورها مانند دانمارک بدین گونه عمل نکردند. ویروس کرونا و قرنطینه‌ای که در پیامد شیوع آن به اجرا گذاشته شده بود سبک زندگی مردم را دچار تغییرات شگرف و قابل توجهی کرد. برخی از مردم نمی‌توانستند این حد از تغییرات را به یکباره بپذیرند و در برابر آن مقاومت نشان دادند.

محدودیت‌های اعمال شده، مخالفان و موافقان زیادی داشت. برخی از کشورها مقررات سختگیرانه‌ای را برای مقابله با ویروس کرونا وضع کردند و برخی دیگر به گونه‌ی متفاوتی عمل کردند. مثلاً کشوری مثل دانمارک، قرنطینه‌ی شهروندان را حتی در بدترین شرایط، مد نظر قرار نداد. استیون اریک ماملند^{۳۰}، دانشمند دانمارکی که عضو کمیته‌ی سازمان بهداشت جهانی در مسائل غیر پزشکی در دوران پاندمی^{۳۱} شد در اظهارنظری گفت که حتی در بدترین سناریوی ممکن، قرنطینه عمومی در کمیته‌ی تحت هدایت وی مورد بررسی قرار نگرفت. در روسیه، قرنطینه، ماسک و دستکش، پدیده‌های صرفاً پزشکی نبودند بلکه به پدیده‌های فرهنگی نیز تبدیل شده بودند. (Гентер, Китов, 2020: 113) در بسیاری از کشورهای اروپایی در پاسخ به محدودیت‌های وضع شده توسط دولت برای مقابله با کرونا جنبش‌هایی شکل گرفت. فقط در ژانویه ۲۰۲۱ هزاران نفر در کشورهای مختلف علیه مقررات دولتی برای مهار کرونا تظاهرات کردند و خواستار لغو محدودیت‌ها شدند. در روسیه نیز چنین جنبش‌های مخالفی وجود دارند. (Dmitrieva, 2021: 121)

رسانه‌های جمعی:

مهم‌ترین ابزار دولت‌ها در عصر حاضر برای اطلاع‌رسانی به ملت‌ها، رسانه‌های جمعی هستند که در روسیه نیز به شکل فراگیر توسط مردم استفاده می‌شوند. در حال حاضر در روسیه کانال‌های مختلف تلویزیونی، ماهواره‌ای و رادیویی فعالیت می‌کنند. در کنار فعالیت این کانال‌ها، جراید نیز به تولید اخبار و اطلاع‌رسانی مشغولند. با گسترش دسترسی مردم به اینترنت در دنیا، دولت‌ها نیز از این ابزار برای کنترل افکار عمومی و اطلاع‌رسانی استفاده می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت که در روسیه نیز مانند بسیاری از

²⁷ Moscow Institute of Physics and Technology / Московский физико-технический институт

²⁸ Ural Federal University named after the first President of Russia B. N. Yeltsin / Уральский федеральный университет имени первого президента России Б. Н. Ельцина

²⁹ ITMO University / Университет ИТМО

³⁰ Svenn-Erik Mamelund

³¹ World Health Organization Committee on Non-Medical Interventions in Pandemic

نقاط دنیا، رسانه‌ها نقش کلیدی در شکل‌دهی به روحیه‌ی اجتماعی دارند و هرچقدر که این رسانه‌ها فعالیت خود را به شکل صحیح‌تری به انجام رسانند، نتیجه‌ی مطلوب‌تری نیز خواهند گرفت.

همه‌گیری ویروس کرونا یک بحران بی‌سابقه در حوزه سلامت بود که با خود احساس نگرانی، عدم اطمینان و هرج و مرج را به همراه آورد. در پاسخ به این احساسات، پیگیری اخبار و اطلاعات به شکل روزانه، راهکاری برای حفظ آرامش و به‌روزرسانی دانش مورد نیاز برای مقابله با بحران است. برای برخی افراد، پیگیری اخبار نیز راهی برای غلبه بر تنهایی در شرایط قرنطینه است. پس از بیانیه‌ی رسمی سازمان بهداشت جهانی مبنی بر دسته‌بندی ویروس کرونا در طبقه پاندمی، کشورها برای جلوگیری از شیوع این ویروس دست به اقداماتی زدند. محدودیت‌های فعالیت‌های اقتصادی و اقدامات قرنطینه‌ای در این شرایط ضروری می‌نمود. همه‌ی این اتفاقات باعث ایجاد استرس، اضطراب، افسردگی و احساس تنهایی می‌شود. در این وضعیت، رسانه‌ها نقش مهمی در اطلاع‌رسانی به شهروندان درباره‌ی تهدید ویروس کرونا و مقابله با پیامدهای آن یافتند. رسانه‌ها همچنین وسیله مهمی برای شنیدن توصیه دانشمندان جهان و اطلاع از روش‌های جدید درمانی بودند. شبکه‌های اجتماعی نیز در کنار رسانه‌های رسمی به فعالیت پرداختند که در پیامد آن، زمینه‌ی انتشار اطلاعات بی‌پایه و اساس فراهم آمد. (Makarova & others, 2021, 146-)

147) به دلیل گسترش شبکه‌های اجتماعی در بستر اینترنت، اطلاع‌رسانی تماماً تحت کنترل دولت‌ها نیست و افراد عادی و غیر متخصص نیز می‌توانند دست به تولید محتوا بزنند که این موضوع در کنار تمامی محاسنی که داراست، معایبی نیز دارد که ایجاد زمینه برای انتشار اخبار جعلی یکی از آنهاست. انتشار اخبار جعلی نیز می‌تواند تأثیرات مخربی بر روحیه‌ی جمعی بگذارد.

البته لازم به ذکر است که گسترش شبکه‌های اجتماعی، تماماً ابعاد منفی را در پی نداشته است و افراد عادی نیز در این بحران توانستند در آگاهی‌بخشی به عموم جامعه نقش‌آفرینی کنند. محتواهای تولید شده در این شبکه‌ها معمولاً با چاشنی طنز توانستند روحیه‌ی جمعی را نیز تحت تأثیر قرار دهند و در شرایط قرنطینه‌ی عمومی و محدودیت ارتباطات اجتماعی به کمک مردم آمدند. محتواهای تولید شده در فضای مجازی سطح آگاهی مردم را بالاتر برد و توانست به‌طور کلی نقش مثبتی را ایفا نماید. فعالیت روس‌ها در فضای مجازی نیز متأثر از فضای کرونایی شد. تحلیل محتوای آثار تولید شده در بستر سرویس اشتراک ویدیو یوتیوب^{۳۲} حاکی از این است که مفهوم ویروس کرونا در این ویدیوها گسترش وسیعی داشته است. در محتواهای تولید شده، مضامین سوبیه‌های جدید کرونا و ویژگی‌های آن‌ها، منشأ، روشهای مقابله با بیماری و نقد و اطلاع‌رسانی درباره روش‌های ناکارآمد مبارزه با ویروس کرونا بیش از همه به چشم می‌خورد. تولیدکنندگان محتوا در یوتیوب معمولاً با شیوه‌های عقلی مثل توسل به آمار، استفاده از تحقیقات و ارجاع به نظریات معتبر علمی و شیوه‌های احساسی مانند روایت طنز، کنایه و همچنین برانگیزاننده احساسات، اطلاعات لازم و مرتبط با مبارزه با ویروس کرونا را به مخاطبین ارائه می‌دهند. تحلیل نظرات مخاطبین ذیل این ویدیوها نشان دهنده‌ی آن است که مخاطبین، این ویدیوها را کاربردی و مفید می‌دانند. در نهایت می‌توان این گونه استنتاج کرد که فعالیت کاربران و تولیدکنندگان محتوا در این بستر در دوران همه‌گیری کرونا مورد اقبال عموم بوده است. (Panjukova, 2020: 155)

در دوران پاندمی، رسانه‌های جمعی، توصیه‌های مداومی به رعایت شیوه‌نامه‌های بهداشتی می‌کردند و به شکل روزانه به ارائه‌ی اطلاعات مربوط به تعداد مبتلایان و جانباختگان می‌پرداختند و متأسفانه به ابعاد روانی این موضوع بی‌توجه بودند. «در حال حاضر، گفتمان رسانه‌ای روسیه و جهان مملو از اطلاعات نگران‌کننده است که بر ناخودآگاه و خودآگاه مخاطبین تأثیر می‌گذارد و باعث ترس، اضطراب و افسردگی می‌شود». (Rozanov & others, 2021: 34)

نتیجه‌گیری

در ابتدای همه‌گیری و زمانی که ویروس کرونا جهان را درنوردید کمتر کسی فکر می‌کرد که این میهمان ناخوانده قرار است تا زمان زیادی با مردم جهان بماند و پیش‌بینی آن بسیار سخت بود که قرار است این ویروس افراد زیادی را به کام مرگ بکشاند و عده‌ی زیادی را داغدار عزیزان از دست رفته‌ی خود کند. به هر روی این ویروس تا مدت زیادی با مردم جهان باقی ماند و سبک زندگی آن‌ها را دچار تغییرات عدیده‌ای کرد. این تغییرات حوزه‌های زیادی را شامل می‌شد و تأثیرات جدی بر دنیای اقتصاد،

فرهنگ و سیاست نهاد. همه‌ی این‌ها ورود به یک عصر جدید را نوید می‌داد و زندگی را به دو بخش قبل از کرونا و بعد از آن تقسیم می‌نمود. قرنطینه، استفاده از ماسک، شستشوی مداوم دست‌ها و رعایت فاصله‌ی اجتماعی از رفتارهایی بودند که رفته رفته به فرهنگ عمومی تبدیل می‌شدند. این تحولات باعث شوک روانی به جوامع شد و جامعه‌ی روسیه نیز از این قاعده مستثنی نبود. نیاز بود تا دولت‌ها در این شرایط توجه ویژه‌ای به تغییرات و آسیب‌های روانی ناشی از گسترش ویروس کرونا داشته باشند اما به دلیل اولویت مسائل اقتصادی، کمتر توجهی به ابعاد روانی افراد جامعه شد. شیوع ویروس کرونا در روسیه، گستره‌ی وسیعی از ابعاد زندگی اجتماعی و فردی را متأثر ساخت و تغییرات به وجود آمده و شوک برآمده از آن باعث شد تا این بحران بر جنبه‌های روانی جامعه‌ی روسیه، تأثیرات مخربی بر جای بگذارد. با تعمق بر مساله‌ی کرونا و رجوع به اسناد موجود متوجه خواهیم شد که مهمترین تحولات که منجر به متأثر شدن روان جمعی شدند در حوزه‌های فرهنگی و هنری، آموزشی، ارتباطی و رسانه‌ای رخ دادند که هر یک به گونه‌ای بر روان عمومی جامعه‌ی روسیه تأثیر نهادند. جدایی مردم روسیه با فرهنگ و هنر امری عادی نبود چراکه اصولاً مردم این کشور به موضوعات فرهنگی و هنری علاقه و اشتیاق زیادی دارند و این حوزه از ابعاد مهم زندگی اجتماعی آن‌ها محسوب می‌شود. حوزه‌ی آموزش نیز مانند سایر نقاط جهان، دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی و مدارس روسیه را با رکود مواجه ساخت. زمانی در دانشگاه‌ها، دانشجویان به‌طور آزادانه به فعالیت‌های علمی، اجتماعی و... می‌پرداختند اما پس از شیوع بیماری کرونا، دانشگاه‌ها و مدارس تبدیل به مکان‌های بی‌روح و خالی از اعضای اصلی آن‌ها یعنی دانش‌آموزان، دانشجویان و اساتید شدند. در کنار این موضوع می‌توان گفت سختی‌های کار با سامانه‌های مجازی و فاصله داشتن آن با سطح استاندارد آموزش باعث شد تا رفته رفته، روان دانشجویان و اساتید با آسیب‌هایی مواجه شود. متعاقب قوانین پیشگیرانه از انتشار کرونا، ارتباطات اجتماعی محدود شد و مردمی که روزی به شکل آزادانه با یکدیگر در ارتباط بودند به یکباره از این امکان محروم شدند. قوانین قرنطینه اعتراض بسیاری را برانگیخت و در روسیه نیز جنبش‌هایی در مخالفت با آن شکل گرفت. در این شرایط، رسانه‌های جمعی اهمیت فراوان می‌یابند و وظیفه‌ی آن‌ها در کنترل و آموزش عمومی بیش از پیش احساس می‌شود. متأسفانه در جهان و در روسیه، اخبار و گزارش‌ها مملو از اطلاعات نگران‌کننده و استرس‌زا هستند که برای مهار این مشکل کمتر چاره‌اندیشی شده است.

البته ذکر این نکته ضروری است که موضوعاتی نیز در رسانه‌ها باعث ایجاد روحیه در افراد جامعه می‌شد. یکی از اخباری که مورد توجه رسانه‌های جهان قرار گرفت، تولید اولین واکسن جهان برای مقابله با بیماری کرونا در روسیه بود. چنانچه مائو می‌نویسد: «۱۳۸ روز پس از آغاز پاندمی در روسیه در تاریخ ۱۷ جولای ۲۰۲۰ کارآزمایی بالینی واکسن روسیه در مقابل ویروس کووید-۱۹ آغاز شد». (May, 2020: 31) وی اینگونه ادامه می‌دهد: «۱۸۲ پس از ورود کرونا به روسیه، وزیر بهداشت روسیه اعلام کرد که کارآزمایی بالینی واکسن کرونا که توسط مرکز ملی تحقیقات اپیدمیولوژی و میکروبیولوژی گامالیا^{۳۳} ساخته شده با موفقیت به اتمام رسیده است و برنامه به این گونه تنظیم شده که از ماه اکتبر، واکسیناسیون همگانی آغاز شود». (May, 2020: 34) البته با وجود واکسیناسیون عمومی هنوز هم سطح ابتلا و مرگ و میر در سویه‌های مختلف کرونا علی‌الخصوص سویه‌ی دلتا^{۳۴} و امیکرون^{۳۵} بالاست و همین موضوع نیز باعث یأس و ناامیدی عمومی از تأثیر واکسیناسیون می‌شود.

به‌طور کلی لازم است تا دولت‌ها توجه بیشتری به مسائل روانی ناشی از گسترش ویروس کرونا داشته باشند که اگر به‌گونه‌ای دیگر باشد در کنار بحران کرونا شاهد بحران افسردگی نیز خواهیم بود.

³³ Gamaleya Research Institute of Epidemiology and Microbiology / Национальный исследовательский центр эпидемиологии и микробиологии имени Н. Ф. Гамалеи

³⁴ SARS-CoV-2 Delta variant

³⁵ SARS-CoV-2 Omicron variant

منابع و مراجع

- [1] Bayer J. P., & Churaev N. A. (2021). Global changes in higher education: Post-COVID times. *Управленческое консультирование*, (8 (152)), 65-70.
- [2] Bedoya Cardona Erika Yohanna, Popa Ioana, Morandi Anna, & Montomoli Cristina (2021). Mental health during the COVID-19 quarantine in five countries. *One Health & Risk Management*, 2 (4), 65-75.
- [3] Dmitrieva Elena (2021). Islamic world in the context of the coronavirus pandemic. *Russia and the moslem world*, (3 (313)), 119-124.
- [4] Elena A. Makarova, Elena L. Makarova , & Vera I. Mishchenko (2021). Phenomena of Loneliness and Fear Caused by the Mass Media Threat in the Situation of COVID-19 Pandemic. *International Journal of Media and Information Literacy* , 6 (1), 146-155.
- [5] Khan, K. S., Mamun, M. A., Griffiths, M. D., & Ullah, I. (2020). The mental health impact of the COVID-19 pandemic across different cohorts. *International journal of mental health and addiction*, 1-7.
- [6] Leontieva Lidia Sergeevna, & Shkarina Vera Sergeevna (2021). Cross-national aspects of the transformation of organizational culture in a pandemic. *Intellect. Innovations. Investments*, (3), 27-34.
- [7] Rozanov Vsevolod A., Semenova Natalia V., Vuks Aleksandr Ja., Freize Victoria V., Isakov Vladimir D., Yagmurov Orazmurad D., & Neznanov Nikolay G. (2021). Suicides in the COVID-19 pandemic - Are we well informed regarding current risks and future prospects?. *Consortium Psychiatricum*, 2 (1), 31-38.
- [8] Smith Roger (2020). The virus COVID-19 and dilemmas of online technology. *Consortium Psychiatricum*, 1 (2), 64-71.
- [9] Violeta Lyubomirova Georgieva-Hristozova (2020). The impact of pandemic isolation on the process of education. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, (6 (27)), 84-87.
- [10] Гертнер Светлана Леонидовна, & Китов Юрий Валентинович (2020). Культура и COVID-19: Взгляд из России. *Вестник Московского государственного университета культуры и искусств*, (2 (94)), 103-115.
- [11] Горлова Екатерина Владимировна, & Решетникова Наталья Сергеевна (2021). Развитие корпоративной культуры в период распространения COVID-19 на примере американского общества. *Каспийский регион: политика, экономика, культура*, (1 (66)), 138-143.
- [12] Касьянов Валерий Васильевич, Власова Виктория Николаевна, & Гафиатулина Наталья Халиловна (2021). Пандемия как социальная трагедия для российского населения: Обострение системы неравенств. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, (1), 34-38.
- [13] Кравчик Елена Владимировна (2020). Влияние пандемии на сохранение культуры. *Society and Security Insights*, 3 (2), 150-157.
- [14] Мау В. А. (главный редактор), Идрисов Г. И., Кузьминов Я. И., Радыгин А. Д., Садовничий В. А., Синельников-Мурылев С. Г. (2020). *Общество и пандемия: Опыт и уроки борьбы с COVID-19 в России. РАНХиГС и другие*, Москва.
- [15] Панюкова Светлана Александровна (2020). Освещение пандемии коронавируса в контексте научно-популярной журналистики. *Знак: проблемное поле медиаобразования*, (4 (38)), 151-157.
- [16] Плещенко Вячеслав Игоревич (2020). Между традициями и виртуальной реальностью: эпидемия коронавируса как катализатор изменений в культурной сфере. *Культурологический журнал*, (2 (40)), 1.
- [17] Сысоева Елена Юрьевна, Стадник Елена Григорьевна, Симина Татьяна Евгеньевна, Татарова Светлана Юрьевна, & Кульгачев Юрий Иванович (2020). Функциональное состояние студентов в условиях самоизоляции. *Ученые записки университета им. П. Ф. Лесгафта*, (7 (185)), 378-384